

جاذبه‌های گردشگری گیاهان دارویی و نقش آن در توانمندسازی زنان روستایی

الناز گود آسیایی^۱، علیرضا نژادمحمد نامقی^۲

مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی خراسان رضوی آدرس پست الکترونیک

easiaei002@gmail.com

چکیده

گیاهان دارویی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی کشور بوده و از آنجاکه این بخش از نظر تأمین نیازهای مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد حائز اهمیت است، ثبات و استمرار آن از عوامل عمده کمک‌کننده به توسعه پایدار اقتصادی و پایداری سکونتگاه روستایی به‌شمار می‌رود. این صنعت ضمن تأمین منبع درآمدی پایدار، می‌تواند در کاهش نابرابری‌های درآمدی و ثبات اقتصادی در این نواحی که یکی از عوامل مهم مهاجرت‌های روستایی - شهری بوده و امروزه گریبانگیر بسیاری از نواحی شهری کشور ما شده است، شود. گردشگری یکی از صنایعی است که به‌سرعت در حال رشد است. با رشد و رونق گردشگری نیازها و تقاضاهای جدید پیش می‌آید و میزان تقاضا نسبت به کالاها، خدمات و امکانات موجود افزایش می‌یابد. این امر، محیط ایجاد کسب‌وکارهای جدید را فراهم کرده و موجب افزایش روحیه کارآفرینی در بین روستاییان می‌شود و همچنین منجر به افزایش سرمایه‌گذاری و ایجاد بنگاه‌های جدید اقتصادی در مناطق روستایی می‌شود، بنابراین، رونق گردشگری محیط روستا را از نظر اقتصادی، به محیطی پویا تبدیل می‌کند و در واقع، محیط روستا به محیطی انگیزشی و محرک برای کارآفرینی تبدیل می‌شود.

کلیدواژه‌ها: کشاورزی، اقتصاد، گردشگری، گیاهان.

۱- دانشجوی کارشناسی گیاهان دارویی مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی خراسان رضوی.

۲- مدیر گیاهان دارویی مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی خراسان رضوی.

۱- مقدمه

استفاده از گیاهان دارویی به صورت علمی و تجربی مرسوم بوده و هنوز هم رواج دارد. امروزه اهمیت گیاهان دارویی و شناساندن نقش حیاتی آن‌ها در پیشبرد اهداف ملی، منطقه‌ای و جهانی برای تحقق سلامت، خودکفایی دارویی، ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی بر کسی پوشیده نیست. گیاهان دارویی به‌عنوان ذخایر و گنجینه‌های ژنتیکی کیانی می‌تواند بزرگ‌ترین ثروت ملی برای هر کشوری به‌عنوان یکی از تولیدات مهم در بخش کشاورزی محسوب شود؛ از طرف دیگر، گردشگری روستایی و کشاورزی یکی از فعالیت‌هایی است که به دلیل تنوع، می‌تواند زمینه اشتغال و توسعه کارآفرینی برای زنان روستایی را فراهم کند. آن‌ها به راحتی می‌توانند در کنار فعالیت‌های روزمره خانگی خود، به فعالیت در زمینه گردشگری بپردازند. در این شاخه از صنعت گردشگری پتانسیل‌های فراوانی برای توانمندسازی زنان در جوامع روستایی و احیای شخصیت و هویت آن‌ها وجود دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که با افزایش تنوع اقتصادی در روستاها، پایداری اقتصادی افزایش می‌یابد؛ به گونه‌ای که میزان پایداری اقتصادی در مکان‌هایی که از تنوع شغلی بیشتری برخوردار بوده‌اند، به مراتب بیشتر از بقیه مکان‌هاست؛ بنابراین، جست‌وجوی راهکارهای جاذبه‌های گیاهان دارویی به‌عنوان یک ضرورت به‌شمار می‌آید. در روستاهای ایران به‌علت تنوع شرایط محیطی و اقلیمی، قابلیت‌های زیادی در زمینه گردشگری و کاشت گیاهان دارویی ایجاد شده است که این امر در تنوع بخشی اقتصادی روستاها نقش مهمی دارد.

مهم‌ترین مسئله‌ای که در این پژوهش با آن روبه‌رو هستیم، این است که با توجه به قابلیت‌های گردشگری موجود در هر منطقه مورد مطالعه چگونه می‌توان از قابلیت‌های زنان روستایی در جهت خودکفایی آنان گام برداشت؟ جامعه مورد مطالعه، یعنی زنان روستایی دارای قابلیت‌های بالقوه در زمینه‌های مختلف هستند. مسلماً آن‌ها اطلاعات بسیار زیادی از جامعه خود دارند و به مسائل، مشکلات، نیازها و راه‌حل‌های آن‌ها وقوف بیشتری دارند، منتهی در شرایط اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی، غالب روابط به‌گونه‌ای رقم خورده که آن‌ها در ارتباط با برنامه‌ها، پروژه‌ها و ... خود را منفعل می‌دانند.

اغلب برنامه‌ها، طراحی پروژه‌ها و ... بدون حضور آن‌ها صورت می‌گیرد، اطلاعات بدون مشارکت آن‌ها تجزیه و تحلیل می‌شود. مسائل و مشکلات و حتی راه‌حل آن‌ها به‌صورت دستوری از بالا به پایین صورت می‌گیرد. ناموفق بودن پروژه‌ها در جوامع روستایی و عشیرهای از همین امر حکایت می‌کند.

سازمان جهانی گردشگری (WTO) درهای گشوده گردشگری به روی زنان را به‌عنوان موضوع سالروز گردشگری ۲۰۰۷ برگزید. سؤالی که ممکن است به ذهن همگان خطور کند، این است که «آیا گردشگری نیز توانمندسازی فرآیندی است که طی آن زنان از خواسته‌های درونی خود آگاه می‌شوند، جرأت دستیابی به هدف را در خود تقویت می‌کنند و از توانایی لازم برای عملی ساختن خواسته‌های خود برخوردار می‌شوند». نظریه‌های توانمندسازی خواستار قدرت دادن به زنان نه به معنای برتری یک فرد بر فرد دیگر، بلکه به معنای افزایش توان آن‌ها برای اتکا به خود و گسترش حق انتخاب در زندگی هستند.

توسعه پایدار روستایی، یکی از معیارهای اصلی توسعه‌یافتگی جوامع در سال‌های اخیر، به دنبال ارائه شیوه‌های مناسب زندگی از طریق حفظ و تقویت قابلیت‌های طبیعی و انسانی و همچنین کاهش محدودیت‌ها در سطح روستاهاست. توسعه کارآفرینی زمانی موفق و پایدار است که همه اقشار، به ویژه گروه‌هایی که قدرت تأثیرگذاری کمتری دارند، در تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی مشارکت داشته باشند. مشارکت زنان نه تنها گامی برای رسیدن به اهداف توسعه گردشگری است؛ بلکه منجر به توانمندسازی آن‌ها نیز می‌شود. گردشگری در سال‌های اخیر تأثیر زیادی بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهان داشته است. ایجاد اشتغال، ارزآوری، تعادل منطقه‌ای، کمک به صلح جهانی، کمک به سرمایه‌گذاری در میراث فرهنگی، کمک به بهسازی محیط و زیستگاه‌های حیات وحش، توسعه نواحی روستایی دارای جاذبه‌های گردشگری و جلوگیری از برون‌کوچی جمعیت و مانند آن، از جمله مزایای این صنعت بوده است. در روستاها تعداد زیادی از عوامل انسانی مولد، منابع طبیعی و اقتصادی وجود دارند که می‌توانند در پیشرفت جامعه نقش مهمی ایفا کنند. رسیدن به توسعه‌ای برابر و پایدار در جامعه، بدون در نظر داشتن زنان روستایی، امری دست‌نیافتنی است.

۲- کشاورزی گیاهان دارویی

با اینکه مزارع کشاورزی در سراسر جهان تا ۴۰ درصد از مناطق روستایی را اشغال می‌کنند و علی‌رغم پیشرفت چشمگیر در کاهش گرسنگی جهانی در چند دهه گذشته، اما همچنان بسیاری از کشورها با مشکلات جدی، ناامنی غذا و سوء تغذیه مواجه هستند و حدود ۱۱ درصد از جمعیت جهان به‌طور مداوم از نظر تغذیه دسترسی کافی به کالری ندارند. بیشتر افراد ناامن و ناتوان در تغذیه در آسیا و آفریقا زندگی می‌کنند و بخش عمده‌ای از غذاها در این کشورها را کشاورزان کوچک تولید می‌کنند.

در سطح جهان، فقر شدید علی‌رغم افزایش شهرنشینی همچنان یک پدیده روستایی است و از ۲ میلیارد نفر بسیار فقیر جهان، ۷۵ درصد آن در مناطق روستایی زندگی می‌کنند و بیشتر آن‌ها برای بقای اقتصاد به کشاورزی و فعالیت‌های وابسته به آن بستگی دارند.

نواحی روستایی وابستگی بسیار زیادی به بخش کشاورزی دارند و فعالیت‌های مزرعه جز مهمی از درآمد این بخش است که یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های اقتصادی روستاییان بوده و با توجه به آنکه بخش اعظمی از نیروی انسانی آن در نواحی روستایی، خانوارهای روستایی را تشکیل می‌دهند، مشغول به کار هستند، از اهمیت بسیار زیادی در این نواحی برخوردار بوده و به دلیل نقش آن در جهت دستیابی به توسعه روستایی از طریق افزایش درآمدها کاهش فقر در نواحی روستایی کشورهای در حال توسعه، نمی‌توان نقش آن را در توسعه و ثبات اقتصاد این بخش انکار کرد. کشاورزی نقش عمده‌ای در فعالیت‌های سیاسی کشورها، اشتغال، درآمد و زندگی روستاییان ایفا می‌کند و از نظر: تأمین نیازهای غذایی مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد اهمیت بسیاری دارد و ثبات و استمرار رشد آن از عوامل عمده کمک‌کننده به ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی جامعه به‌شمار می‌آید. در این میان، اما در کنار اهمیت زیاد این بخش در اقتصاد روستایی، هر گونه بی‌توجهی

به شناخت عوامل مؤثر در توسعه کشاورزی و ارتقاء شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی حاصل و عدم ارزیابی میزان تأثیر آن‌ها سبب کاهش توان کشاورزی در مناطق روستایی و ادامه این روند سبب نابودی بخش کشاورزی و به تبع آن ناپایداری اجتماعی و اقتصادی نواحی روستایی خواهد شد که ضرورت توجه به این امر، به ویژه در کشورهایی که اکثر جمعیت آن در مناطق روستایی زندگی می‌کنند، از اهمیت بسیار فراوانی برخوردار است. اقتصاد روستایی در ایران به‌عنوان یکی از وجوه اساسی موجودیت روستا از دیرباز با فعالیت‌های زراعی عجین بوده است. بر همین اساس، برخی از فضاهای جغرافیایی با توجه به شرایط ویژه در تولید محصول خاص توانمند گشته‌اند. در همین ارتباط، در کنار توان چشمگیر کشاورزی در بیشتر مناطق روستایی و علی‌رغم اهمیت روزافزون این بخش در اقتصاد بیشتر کشورها، اما اهمیت آن در اقتصاد کشور ما همواره مورد تردید بوده و عوامل بسیاری موجب ناکارآمدی این بخش و به تبع اقتصاد روستایی گشته است. بررسی مطالعات حاکی از آن است که تمام روستاهای کشور به‌علت اتکای شدید بر کشاورزی و درآمدهای حاصل از آن و نداشتن منابع اشتغالی و درآمدی غیر از کشاورزی، دارای اقتصادی ضعیف و آسیب‌پذیر هستند، از همین رو، با توجه به آنکه کشاورزی مهم‌ترین فعالیت اقتصادی در اغلب روستاهای ایران بوده، لازم است به‌عنوان محورهای توسعه مورد توجه قرار گیرد. در همین ارتباط، همچنین علت تخلیه و متروکه شدن بسیاری از روستاهای کشور، ضعف و ناکارآمدی اقتصاد آن‌هاست که موجب مهاجرت‌های گسترده به نواحی شهری و ایجاد حاشیه‌نشینی در مناطق شهری گشته است. بدین ترتیب، توجه به بخش کشاورزی و ارتقاء شاخص‌های آن، که از ضرورت‌های نظام برنامه‌ریزی برای مناطق روستایی بوده و توجه به آن در برنامه‌های توسعه کشور بسیار اهمیت دارد.

بدین ترتیب، با توجه به اهمیت مسئله تحقیق در پیرامون نقش کشاورزی گیاهان دارویی در اقتصاد نواحی روستایی و ارتقاء اقتصاد روستایی به‌صورت پایدار که موجب افزایش فرصت‌های شغلی در مناطق روستایی، کاهش نابرابری درآمدهای منطقه‌ای، ایجاد مهاجرت پیش از بلوغ روستایی شهری و در نهایت کاهش فقر شده و برنامه‌ریزی برای مناطق روستایی از ضرورت‌های نظام به‌شمار می‌رود.

۳- مبانی نظری

روستا و کشاورزی از گذشته با هم به‌صورت یک مفهوم در منابع به‌کار رفته است. روستاها از دیرگاه محل تولید محصولات کشاورزی بوده و بنابراین درصد زیادی از معیشت روستاییان در رابطه با بهره‌کشی بدین ترتیب با عجین بودن روستا و کشاورزی از زمین قرار دارد. توسعه هر کدام از آن نیز جدا از دیگری نبوده و هر گونه توسعه‌ای در مناطق روستایی در گرو توسعه کشاورزی بوده است.

تعریف توسعه روستایی به‌دلیل تغییر مکانیسم‌های درک شده و اهداف توسعه، در طول زمان تکامل یافته است. تعریف منطقی از توسعه روستایی عبارت است از توسعه‌ای که به نفع جمعیت روستایی بوده و در آن توسعه به‌عنوان بهبود پایدار معیارهای زندگی یا رفاه مردم شناخته شده است. این نوع از توسعه به‌عنوان بخشی از تحول ساختاری است که با تنوع اقتصادی و به‌عنوان یک مفهوم باسابقه، اهمیت آن در کشورهای کمتر

توسعه یافته به دلیل نقش مهم این نواحی در اقتصاد این کشورهاست. در مقابل، توسعه در کشاورزی، به بسیاری از فعالیت‌های مرتبط اشاره می‌کند که می‌تواند ارزش کل کالاها و خدمات تولید شده، ارتقاء رفاه انسان، کیفیت زندگی و رفاه اجتماعی را ارتقا دهد. چنین پیشرفتی در نهایت می‌تواند فقر را کاهش داده و با ترویج کشاورزی بهتر، زندگی را نجات دهد. توسعه کشاورزی پتانسیل چشمگیری برای کمک به کاهش فقر در سراسر کشور از طریق تأثیر مستقیم بر درآمد مزرعه و اشتغال غیرمستقیم و اثرات آن بر رشد کلی اقتصادی و همچنین تأثیر آن بر قیمت مواد غذایی دارد. به طور سنتی نقش کشاورزی در توسعه اقتصادی، اغلب به صورت نقشی انفعالی و حمایتی بررسی شده است. توسعه اقتصادی بر پایه تجربه تاریخی کشورهای غربی به معنای ضرورت تحوّل سریع ساختار اقتصادی است. تحوّل جامعه مبتنی بر کشاورزی و گذار به سوی جامعه‌ای پیچیده‌تر وضعیتی و برخوردار از خدمات نوین واقعیتی است که باید پیش روی این کشورها قرار می‌گرفت.

وظیفه اولیّه کشاورزی در این صورت فراهم آوردن غذا، نیروی کار ارزان قیمت و کافی برای اقتصاد صنعتی در حال گسترش است، اما امروزه اقتصاددانان توسعه نسبت به مطلوبیت چنین توسعه‌ای تردید دارند. آنها متوجه شده‌اند که بخش کشاورزی به طور اخص و اقتصاد روستایی به طور عام، قبل از اینکه به عنوان بخش انفعالی و حمایتی در جریان توسعه قرار گیرند، لازم است به عنوان عناصر پویا و پیشرو بررسی شوند. آنان توسعه کشاورزی را جزء لاینفک توسعه ملی می‌دانند و بر این باورند که بدون توسعه کشاورزی و توسعه روستایی، رشد صنعتی ناموفق بوده و منجر به عدم تعادل مکانی - فضایی و تشدید مشکلات خواهد شد.

۴- عمده‌ترین موانع توسعه کارآفرینی و توانمندی زنان

مهم‌ترین مشکل به نظر زنان عدم مشارکت گروهی است و خواستار ایجاد تشکلهای زنان روستایی هستند. به نظر آنان تشکیل تعاونی زنان روستایی می‌تواند در افزایش تولید گیاهان دارویی و اطلاع‌رسانی برای تولیدات، ایجاد اشتغال و حس همکاری و همدلی آنان بسیار مؤثر باشد.

با توجه به توانایی جذب گردشگر، کمبود نمایشگاه و فروشگاه در مکان‌های توریستی جهت عرضه محصولات گیاهان دارویی تولید شده اولین و کوتاه کردن دست واسطه‌ها دومین مانع است؛

کمبود سرمایه اولیه، سومین مانع است؛

فقدان دستگاه خشک‌کننده و بسته‌بندی محصولات (صنایع تبدیلی) جهت تبدیل و بسته‌بندی محصولات گیاهان دارویی، چهارمین مانع است؛

عدم آگاهی زنان دهستان از نیاز گردشگران، پنجمین مانع ذکر شده است؛

عدم آگاهی بازار کار از توانایی‌های زنان باقابلیت، ششمین مانع عنوان شده است.

عدم دسترسی به جاده مناسب در مسیر اصلی، هفتمین مانع عنوان شده است؛

سرمایه‌گذاری نامناسب دولت و بخش خصوصی در زمینه گردشگری و کاشت محصولات دارویی، هشتمین مانع است. و محدودیتی که از طرف سرپرست خانوارها برای فعالیت زنان در فروش محصولات تولیدی وجود دارد، آخرین مانع عنوان شده است.

تحلیل راهکارهای توسعه کارآفرینی زنان در زمینه جذب گردشگری گیاهان دارویی:

راهکارهای توسعه کارآفرینی و توانمندسازی زنان به شرح زیر عنوان شده است:

- ۱- ایجاد تشکلهای زنان روستایی در روستاها جهت هماهنگی بیشتر در پیشبرد اهداف و برنامه‌ها؛
- ۲- ایجاد نمایشگاه و فروشگاه در مکان‌های دارای قابلیت جذب توریست در روستاها، برای فروش گیاهان دارویی محلی تولید شده توسط زنان به گردشگران به صورت مستقیم و بدون واسطه؛
- ۳- در اختیار گذاشتن دستگاه خشک‌کن و بسته‌بندی محصولات کشاورزی اعم از گیاهان دارویی (صنایع تبدیلی و بسته‌بندی محصولات کشاورزی) به وسیله دولت؛
- ۴- در اختیار گذاشتن تسهیلات بانکی با بهره کم و بازپرداخت طولانی‌تر؛
- ۵- افزایش آگاهی زنان روستایی از نیاز گردشگران؛
- ۶- آموزش طرح‌ها و مدل‌های جدید صنایع گیاهان دارویی و قابل رقابت در بازارهای خارجی؛
- ۷- ایجاد بانک اطلاعاتی زنان دارای قابلیت در زمینه کارآفرینی با ذکر توانایی‌های آنان؛
- ۸- تعریض و افزایش امنیت جاده‌های اصلی که منجر به افزایش رضایتمندی توریست می‌شود؛
- ۹- ترویج فرهنگ خوداشتغالی و ترغیب مردان برای عدم ممانعت از کار اقتصادی زنان و توجه به نیاز زنان به کار و فعالیت برای افزایش درآمد و سطح زندگی خانواده؛

۵- نتیجه‌گیری

گیاهان دارویی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی کشور بوده و از آنجاکه این بخش از نظر تأمین نیازهای مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد حائز اهمیت است، ثبات و استمرار آن از عوامل عمده کمک‌کننده به توسعه پایدار اقتصادی و پایداری سکونتگاه روستایی به‌شمار می‌رود. این صنعت ضمن تأمین منبع درآمدی پایدار، می‌تواند در کاهش نابرابری‌های درآمدی و ثبات اقتصادی در این نواحی که یکی از عوامل مهم مهاجرت‌های روستایی - شهری بوده و امروزه گریبانگیر بسیاری از نواحی شهری کشور ما شده است، شود. گردشگری یکی از صنایعی است که به سرعت در حال رشد است. با رشد و رونق گردشگری نیازها و تقاضاهای جدید پیش می‌آید و میزان تقاضا نسبت به کالاها، خدمات و امکانات موجود افزایش می‌یابد. این امر، محیط ایجاد کسب‌وکارهای جدید را فراهم کرده و موجب افزایش روحیه کارآفرینی در بین روستاییان می‌شود و همچنین منجر به افزایش سرمایه‌گذاری و ایجاد بنگاه‌های جدید اقتصادی در مناطق روستایی می‌شود.

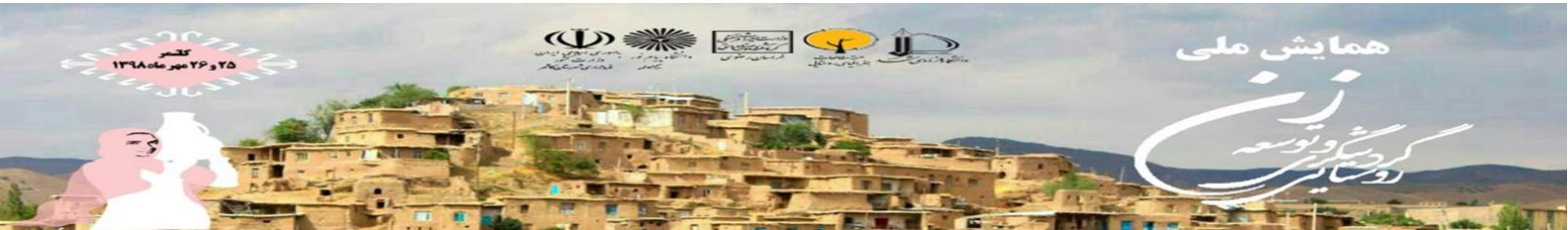
بنابراین، رونق گردشگری محیط روستا را از نظر اقتصادی، به محیطی پویا تبدیل می‌کند و در واقع، محیط روستا به محیطی انگیزشی و محرک برای کارآفرینی تبدیل می‌شود.

از سوی دیگر، رونق گردشگری، موجب جلب توجه مسئولان محلی و ارگان‌های مختلف به روستا شده و این امر باعث ایجاد و گسترش زیرساخت‌های اولیه می‌شود. همان‌گونه که می‌دانیم، وجود زیرساخت‌های لازم و اساسی از شرایط اصلی برای توسعه کارآفرینی است.

می‌توان نتیجه گرفت که با رونق و توسعه گردشگری، محیط روستایی تبدیل به محیطی پویا، حمایتی و انگیزشی برای کارآفرینی زنان و محیطی کارآفرینانه می‌شود. در این میان، زنان به دلیل ویژگی‌های خاص خود، بالا بودن سطح سواد و آگاهی، مهارت‌ها و نیز، به دلیل نیاز به شغل و بالا بودن حس استقلال‌طلبی، ریسک‌پذیری و مخاطره‌جویی، روحیه خلاقیت و... بسیار بیشتر از گروه‌های دیگر تحت تأثیر محیط قرار گرفته و کارآفرینی می‌کنند.

۶- مراجع

- ایمنی قشلاق، سیاوش؛ خانی، فضیله و هاشمی، سعید، (۱۳۹۱)، نقش گردشگری در توسعه کارآفرینی زنان روستایی (مطالعه تطبیقی: روستای کندوان و اسکندان شهرستان اسکو)، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، دانشگاه فردوسی مشهد، ۲۱۷- شماره: ۱۸ صص ۲۳۸
- پاپلی یزدی، محمدحسین؛ سقایی، مهدی، (۱۳۸۵)، گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، تهران: انتشارات سمت.
- حجازی‌زاده، زهرا، رجایی‌ریزی، محمدعلی، امینی، حسن، (۱۳۹۲)، شناخت نقاط قوت و ضعف توسعه گردشگری.
- حیدریچیان، رحیم، (۱۳۸۳)، ارزیابی برنامه‌ریزی صنعت توریسم در ایران، پایان‌نامه دوره دکتری، دانشگاه تبریز، ص ۴.
- خواجه شاهکویی، علیرضا، خوش فکر، غلامرضا، کریمی، لیلا، (۱۳۹۱)، نقش گردشگری در توانمندسازی زنان روستایی (روستای زیارت شهرستان گرگان)، مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، دانشگاه مازندران، شماره ۳: صص ۱۲۵
- ریاحی، وحید. ۱۳۹۳. تنوع بخشی فعالیت‌های اقتصادی و پایداری روستاها، مجله اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال سوم، ۱۱۳- شماره ۴، صص ۱۲
- تقدیسی، احمد ۱۳۹۰، تحلیلی بر توسعه روستایی با تأکید بر بخش کشاورزی (مطالعه موردی: مناطق روستایی شهرستان ازنا)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد برای اخذ کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه اصفهان.
- فراهانی، حسین، جوانی، خدیجه و اسماعیل کرمی دهکردی، (۱۳۹۱)، تحلیل پایداری اجتماعی - اقتصادی تولید زعفران و تأثیر آن بر توسعه روستایی مورد مطالعه: دهستان بالا ولایت شهرستان تربت حیدریه،
- مدهوشی، مهرداد، ۱۳۸۲، ارزیابی موانع توسعه صنعت گردشگری در استان لرستان، فصلنامه پژوهش‌های بازرگانی، شماره ۲۸

- امینی، امیر مظفر و محمدعلی احمدی : شاپورآبادی. اشتغال زنان روستایی در دو شهرستان برخوار میمه و فلاورجان استان اصفهان و ارزیابی تأثیر آن بر خوداتکایی اقتصادی آنها - فصلنامه مطالعات زنان، سال ۶، شماره ۲، تهران، صص ۳۲، ۵۶
- ساعی ارسی، ایرج و شهربانو ولیپور. شناسایی عوامل مؤثر بر توانمندسازی زنان جهت مشارکت در توسعه اجتماعی. مجله علوم رفتاری، سال ۲، شماره ۵، تهران، صص ۲۵۲-۵۳، مطالعه موردی استان لرستان
- Li, L., ۲۰۰۸, A Review of Entrepreneurship Research Published in the Hospitality and Tourism Management Journals, Journal of Tourism Management, www.elsevier.com.
- Lordkipanidze, M., Brezet, H., Backman, M., ۲۰۰۵, the Entrepreneurship Factor in Sustainable Tourism Development, Journal of Cleaner Production No. ۱۳, PP. ۷۸۷- ۷۹۸.
- Molera, L., Albaladejo, I. P., ۲۰۰۷, Profiling Segments of Tourists in Rural Areas of South –Eastern Spain, Journal of Tourism Management, No. ۲۸, PP. ۷۵۷-۷۶۷.
- Same' Sardroodi, M., ۲۰۰۰, Anthropology of Sakhre'ee Village, Kandovan Case Study, M.Sc. Thesis Advised by Jalalal-Din Rafi far (Ph.D.), Asghar Asgari (Ph.D.), Anthropology Department of Tehran University Faculty of Social Sciences.
- Tetzschner, H., Herlau, H., ۲۰۰۳, Innovation and Social Entrepreneurship in Tourism, A Potential for Local Business Development, University of Southern Denmark, Department of Enviromental and Business Economics IME WORKING PAPER ۴۹/۰۳. The Official Website of Governor of East Azarbaijan, ۲۰۰۸, Osku. www.ostan-as.gov.ir
- Timothy, Dallen J., ۲۰۰۵, Rural Tourism Business: A North American Overview, Aspects of Tourism, Rural Tourism and Sustainable Business, Channel View Publication, England, PP. ۳-۱۴.
- Beshiri, R., ۲۰۰۵, Tourism Employment in Rural Canada, Journal of Rural and Small Town Canada Analysis Bulletin, Vol. ۵, No. ۸, PP. ۱-۲۵.